

Den svenska skolans silverålder

Svensk skola år 1938. FOTO: TT Nyhetsbyrån

Föreställningen om det tidigare skolsystemet som mekaniskt och auktoritärt lever i hög utsträckning kvar i vår tid. Men faktum är att den gamla svenska skolan var mycket välfungerande, skriver forskarna Magnus Henrekson och Johan Wennström.

AV [MAGNUS HENREKSON](#) OCH [JOHAN WENNSTRÖM](#) | 22 MARS 2022

Eventuella åsikter och slutsatser i texten är skribentens egna.

Sveriges exempellöst snabba ekonomiska utveckling från ett av Europas fattigaste länder i mitten av 1800-talet till det, jämte Schweiz, allra rikaste landet med innovationsdrivna företag i världsklass i mitten av 1960-talet, hade inte varit möjlig utan ett framstående skolsystem med både spets och bredd.

Sverige blev redan på 1920-talet, långt före framväxten av välfärdsstatens transfereringssystem, det land som vid denna tid kunde stoltsera med inte bara ett snabbt stigande välstånd, utan även den allra jämnaste fördelningen av inkomster och förmögenheter.¹ Allt detta tack vare ett skolsystem som erbjöd avancerad utbildning till de mest talangfulla och samtidigt var bra på att förmedla värdefulla kunskaper till elever som var mindre läsbegåvade eller hade vuxit upp under svåra omständigheter.

Paradoxalt nog är den allmänna uppfattningen om den ”gamla” skolan, den som fanns mellan ungefär 1860 och 1960, knappast positiv och dess betydelse för välståndsuppbyggnaden är närmast okänd. Under rekordåren lyckades Socialdemokraterna etablera bilden att det var deras progressiva program vi hade att tacka för välståndet och jämlikheten.

Myten om den gamla skolan

Den skola som Sverige hade före enhetsskolans införande under 1960-talet påstods ha varit ungefär som den skildras i långfilmen *Hets* från 1944, enligt manusförfattaren **Ingmar Bergman** avsedd som propaganda mot alla skolformer. Handlingen kretsar kring **Stig Järrels** sadistiske latinlärare som kallas **Caligula**, som inte skyr några medel för att fostra sina elever till lydnad och tilltro till auktoriteter och, om det blir nödvändigt, är beredd att tillgripa våld för att utrota varje tendens hos de unga eleverna att utvecklas till självständigt tänkande individer.

Föreställningen att det tidigare skolsystemet var mekaniskt och auktoritärt lever i hög utsträckning kvar i vår tid. För inte så länge sedan hörde en av oss en förälder på tunnelbanan förhöra sitt barn på en läxa i samhällskunskap, där ”rätt svar” tydligen var att man slog barn i den gamla svenska skolan och att eleverna saknade inflytande över undervisningen. Det finns all anledning att korrigera denna myt och dokumentera hur det verkligen var.

I en ny bok som tar ett brett analytiskt grepp på problemen i den moderna svenska skolan, [Dumbing down: The crisis of quality and equity in a once-great school system—and how to reverse the trend](#) (Palgrave Macmillan 2022), visar vi att det gamla skolsystemet för sin tid och i jämförelse med de flesta andra länder var mycket sofistikerat.² ([Boken finns även tillgänglig för fri nedladdning.](#))

I praktiken visade det också större omsorg om elevernas utveckling än dagens system. Man ska givetvis akta sig för överdriven idealisering och tal om guldåldrar, men nog kan man i alla fall beskriva den gamla skolan som en ”silverålder” i svensk undervisningshistoria?

Från bestraffning till självdisciplin

Till en början var den obligatoriska folkskolan, som infördes 1842, förvisso högst primitiv. Äldre och mer begåvade elever, så kallade *monitörer*, förväntades förmedla vad de fått lära sig till yngre eller svagare elever, medan läraren använde visselpipor och ringklockor för att signalera när det var dags för ämnesbyte. Även mindre förseelser bestraffades ofta med kroppsaga. Det var en i regel ineffektiv form av massundervisning och om den hade fortsatt, hade vi haft mer fog för att teckna vår bild av den gamla skolan i anslutning till filmen *Hets*.

” Därmed kunde även en mer liberal föreställning om att disciplin emanerar inifrån individen få fäste i skolan.

Men dessbättre steg undervisningskvaliteten kraftigt från mitten av 1860-talet. Eleverna grupperades i klasser baserat på förmåga och placerades bakom varsin skolbänk. På så sätt särskildes varje elev från massan och kunde träda fram som en enskild individ med större självuppfattning. Därmed kunde även en mer liberal föreställning om att disciplin emanerar inifrån individen få fäste i skolan. I stället för att eleverna skulle förmås att studera med hjälp av yttre tvång och bestraffningar skulle de grundlägga så kallade icke-kognitiva förmågor, eller dygder med en äldre benämning, och bli samvetsgranna, flitiga, uthålliga, punktliga och ärliga.

Lärarna anmodades nu också att ge direktundervisning, vilket innebar att de skulle förklara och visa, och förvissa sig om att varje elev hade förstått innebörden av ett ämne och inte bara upprepade vad läraren hade sagt. Att så verkligen skedde från folkskolans nivå och uppåt, och att utbildningen generellt sett var både auktoritativ och genomförd på ett levandegörande sätt, är bland annat belagt genom ett stort antal bevarade elevberättelser. För att bara ge ett exempel, berättar en före detta elev om sin lärare **Per Mauritz Sjöstrands** ”outtröttliga” bildningsinsats: ”läraren *hamrade inte in kunskap i eleverna ... han undervisade oss.*”³

Undervisning för det sköna och goda

Dessa och andra förändringar i skolsystemet var i hög grad inspirerade av den tyske 1800-talsfilosofen **Johann Friedrich Herbarts** idéer om att genom en kunskapsrik, lärarledd undervisning utveckla barnets karaktär och förmå det att välja ”det sköna och goda” framför ”det smaklösa och oetiska”.⁴ Ytterst handlade det om att utjämna skillnaderna i barns uppväxtmiljöer. Herbarts idéer fick stort genomslag tack vare pedagogen **Tuiskon Zillers** insatser för att göra dem mer praktiskt tillämpbara.

En grundtanke i den så kallade Herbart-Zillerismen var att undervisningen måste anpassas till den individuella elevens mognads- och kunskapsnivå. Stor betydelse lades vid att varje lektion skulle vara systematiskt planerad. I normalfallet bestod undervisningen i ett ämne av fem stadier: (i) *förberedelse* för att väcka elevernas intresse för ämnet; (ii) *framställning* – presentation av det material som eleverna ska tillägna sig; (iii) *jämförelse* – det nya materialet kombineras med de idéer och kunskaper eleverna redan fått; (iv) *generalisering och sammanfattning*; (v) *användning* – genom övningar och innötning appliceras den nya kunskapen.

☞ Tanken om att kunskaper förädlar individen levde också kvar i det svenska skolsystemet så sent som på 1950-talet.

Herbart-Zillerismens principer omfamnades och implementerades inte bara i Sverige utan också i de länder som fram till första världskriget kom att bli ekonomiskt och teknologiskt ledande: Tyskland, Storbritannien, Japan och USA. I Sverige kom Herbart-Zillerismens idéer att råda åtminstone fram till mitten av 1950-talet genom att man i såväl kurs- och läroplaner som lärarutbildningen betonade vikten av att eleven blev genuint kunnig i de ämnen som studerades och att detta skulle åstadkommas genom lärarledda presentationer, repetition och övning samt att ämneskunskaper förmedlades i en viss tågordning.

En sådan undervisning ansågs också främja arbetsglädje och en känsla av att man gör framsteg hos eleverna. Det Herbart-Zilleristiska undervisningsidealet var sammanfattningsvis i god samklang med modern forskning, med dess betoning av lärarens centrala roll, inte som mentor för elevens egenstyrda inläring, utan som den som leder arbetet i klassrummet och har auktoritet i kraft av sina gedigna kunskaper och pedagogiska skicklighet.⁵

Tanken om att kunskaper förädlar individen levde också kvar i det svenska skolsystemet så sent som på 1950-talet. Ett emblematiskt exempel är folkskolans läsebok *Läs om ditt samhälle* (1954, 2:a uppl.). Allmän skolgång beskrivs som ett privilegium att ta vara på och förvalta, som många i Fattigsverige varit utan. Kunskaper som förr mödosamt förvärvades genom självstudier har unga nu lyckan att få lära sig i skolan. Och för att "bli någonting" måste man ha kunskaper ur böcker, heter det. En text berättar till exempel, ganska rörande, om en bondpojkes resa från folkskola till disputation.

Ingen "klass-skola"

Anmärkningsvärt nog riktade sig läseboken alltså till elever i den obligatoriska bottenskolan, vilka i många fall inte räknade med att skaffa sig mer utbildning, bland annat eftersom realskolan och läroverken inte täckte hela landet. Trots detta fick de med sig budskapet att utbildning var något viktigt och att möjligheten att studera vidare fanns. Samtidigt ökade andelen som gick vidare till högre studier kraftigt vid denna tid.

År 1929 hade bara nio procent av en årskull gått vidare till realskolan men i slutet av 1950-talet översteg samma andel 40 procent. Till de universitetsförberedande läroverken hade bara sex procent sökt sig 1945, men i början av 1960-talet var det drygt 20 procent av en årskull. När studentexamen, vars skriftliga del under lång tid höll samma höga nivå som UD:s diplomatprov i dag, genomfördes för sista gången 1968 omfattande den cirka 25 procent av alla unga.

Det stämmer alltså inte heller att det gamla skolsystemet i Sverige var en sorts "klass-skola" som bara omfattade några få privilegierade. Tvärtom bågna framför allt realskolan under trycket från alla som ville läsa vidare. Den som hade realexamen var sedan behörig att söka ett stort antal kvalificerade yrkesutbildningar. Men det fanns också gott om möjligheter såväl inom som utanför skolsystemet för elever som var mindre studiemotiverade, exempelvis olika praktiskt inriktade mellanskolor.

Då hade Sverige varit fattigt

Det var naturligtvis en svaghet att inte alla hade råd att läsa vidare och att platserna inom realskolan och läroverken var begränsade, men detta hade kunnat lösas genom full avgiftsfrihet och att utbildningsinstitutionerna byggdes ut.⁶ I stället betraktade de styrande Socialdemokraterna det som ett problem att så många sökte sig till teoretiska studier, och bestämde sig för att avskaffa det så kallade parallellsystemet till förmån för enhetsskolan, där alla elever skulle studera tillsammans i nio år.

Det var redan från början ett skolsystem som hade andra mål än att förmedla kunskaper till eleverna, och kom sedan i allt högre utsträckning att präglas av det postmoderna synsättet att fasta kunskaper över huvud taget inte existerar.⁷ Genom att det moderna svenska skolsystemet också ignorerade vilka pedagogiska tekniker som hjälper barn att lära sig och lyckas i skolan, kom det till sist också att förverkliga varningen i 1955 års läroplan för folkskolan: ”Ingenting kan vara mer ägnat att framkalla misströstan och leda vid arbetet än en daglig erfarenhet av egen oförmåga.”⁸

Hur skulle Sverige ha utvecklats om vi redan i slutet av 1800-talet hade infört läro- och kursplaner efter denna linje? Allt tyder på att vi idag i så fall skulle ha varit ett av Europas absolut fattigaste och minst demokratiska länder.

NOTER

1. Se vidare Roine, J, & Waldenström, D, 2008, "The evolution of top incomes in an egalitarian society: Sweden". *Journal of Public Economics*, 92(1-2), s. 366-387.
2. Vi bygger här delvis vidare på tidigare analyser. Se t ex Heller Sahlgren, G, & Sanandaji, N, 2019, *Glädjeparadoxen: historien om skolans uppgång, fall och möjliga upprättelse*. Stockholm: Dialogos Förlag; Lidström, E, 2016, "Före kunskapsfallet: när skolan blomstrade". *Kvartal*, 21/11.
3. Se Hall, B R, 1941, "Goda lärare: minnesbilder från f.d. lärjungar o.a.". I Hall, B R (red.), *Uppteckningar om folkupplysningen på 1800-talet: dagboksblad, minnen och referat*. Stockholm: Föreningen för svensk undervisningshistoria, s. 259, kursivt i original.
4. Citerat i Siljander, P, 2012, "Educability and Bildung in Herbart's theory of education". I Siljander, P, A Kivelä, & A Sutinen (red.), *Theories of Bildung and growth: Connections and controversies between continental educational thinking and American pragmatism*. Rotterdam: Sense Publishers, s. 96.
5. Se t ex Biesta, G J J, 2017, *The rediscovery of teaching*. London: Routledge; Linderöth, J, 2016, *Lärarens återkomst: från förvirring till upprättelse*. Stockholm: Natur & Kultur.
6. Se vidare Hadenius, K, 1990. *Jämlikhet och frihet: politiska mål för den svenska grundskolan*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.
7. För en längre diskussion om detta, se särskilt kapitel 5 och 6 i vår bok.
8. Se Skolöverstyrelsen, 1955. *Undervisningsplan för rikets folkskolor den 22 januari 1955*. Stockholm: Norstedts, s. 11.

Wallenbergs forskningsprofessur vid Handelshögskolan i Stockholm. Han forskar främst om institutioners betydelse och entreprenörskapets ekonomi.

Johan Wennström är fil dr i statsvetenskap och forskare vid IFN. Hans forskning är inriktad mot politiskt beslutsfattande och dess moraliska grunder. Han medverkar regelbundet som skribent på Svenska Dagbladets kultursidor och som gäst i Veckopanelen.

Webblänk till artikeln:

<https://kvartal.se/artiklar/den-svenska-skolans-silveralder/>

Svar till Johan Prytz och Johannes Westberg

Svenskt klassrum år 1931. Foto: TT HISTORICAL

SVAR: I artikeln [Den svenska skolans silverålder](#) kan man läsa nedanstående poänger.

AV [MAGNUS HENREKSON](#) OCH [JOHAN WENNSTRÖM](#) | 26 APRIL 2022

Eventuella åsikter och slutsatser i texten är skribentens egna.

- Sverige fick från 1860-talet ett – för sin tid och i jämförelse med många andra länder – högkvalitativt skolsystem. Detta var en nödvändig förutsättning för att Sverige under de kommande hundra åren skulle utvecklas från ett av Europas fattigaste länder till det jämte Schweiz allra rikaste.
- Såväl den obligatoriska grundskolan som de mer teoretiska högre nivåerna var av hög kvalitet. Detta gjorde att Sverige fick en på varje nivå relativt sett välutbildad befolkning, vilket möjliggjorde en hög tillväxt och välståndsutveckling.
- Liksom i andra länder vid denna tid var de senare stadierna i utbildningssystemet i praktiken med få undantag endast öppna för en mindre andel av eleverna.
- Under mellankrigstiden expanderade systemet i form av en rad möjligheter till yrkesutbildningar av god kvalitet och efter andra världskriget expanderades såväl realskolan som gymnasierna mycket kraftigt, vilket gjorde det möjligt för allt fler att få en mer avancerad utbildning oavsett klassbakgrund.
- I stället för att behålla och utveckla det högkvalitativa systemet av yrkes-/fackskolor och teoretiskt inriktade realskolor och läroverk infördes enhetsskolan, vilket i förlängningen lett till dagens problem med svaga resultat både i toppen och botten, skolk, lärarflykt och starkt genomslag för elevernas sociala bakgrund.
- Om Sverige redan i slutet av 1800-talet infört dagens läro- och kursplaner skulle Sverige i dag ha varit ett av Europas fattigaste länder.

Det finns inget i **Johan Prytz** och **Johannes Westbergs** replik på vår artikel som motsäger dessa huvudpoänger.

Magnus Henrekson är professor i nationalekonomi och senior forskare vid Institutet för Näringslivsforskning (IFN) där han var vd t o m 2020. Till 2009 var han innehavare av Jacob Wallenbergs forskningsprofessur vid Handelshögskolan i Stockholm. Han forskar främst om institutioners betydelse och entreprenörskapets ekonomi.

Johan Wennström är fil dr i statsvetenskap och forskare vid IFN. Hans forskning är inriktad mot politiskt beslutsfattande och dess moraliska grunder. Han medverkar regelbundet som skribent på Svenska Dagbladets kultursidor och som gäst i Veckopanelen.